

А. А. КАШЫНСКАЯ

ВОБРАЗ РЫБЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

У тлумачальным слоўніку беларускай мовы значэнне лексемы *рыба* падаецца наступным чынам: «Рыба — вадзяная пазванковая з непастаяннай тэмпературай цела жывёліна, звычайна пакрыта лускай; дышае жабрамі і мае плаўнікі» [9, с. 732]. Паводле этымалагічнага слоўніка, наконт паходжання слова *рыба* аднадушнага меркавання няма: «Мікала (Ursi. Gr., I, 124; РФВ, 48,279) супастаўляе з ням. *Aalraupe* (радзей *Raubaal*) ‘налім; рыба з сямейства вугроў; рыба са змеепадобным целам’, дзе *Aal* ‘вугор’, а *raupe* < *rurpo* (ст.-в.-ням. *rūrpa*, *rūpa* ‘налім’). Ваян (RES, 9,123 і наст.) звязвае прасл. **ryba* і **ryti* з і.-е. коранем **reu-/rou-/ru-* і суфіксам *-(ъ)ь-a-* (як **strelbba*) і першасным значэннем ‘спосаб лоўлі рыбы шляхам узрывання дна’, але гэтая спроба крытыкуецца. Паводле Тапарова (ЭИРЯ, 1, 5–10), звязана з *рабы* ‘стракаты’» [11, с. 224].

У этнакультуры беларусаў рыба, натуральна, вельмі часта суадносіцца з вадой і, у прыватнасці, — з ападкамі. Так, паводле беларускага народнага сонніка, калі сніцца рыба, то будзе ўлетку дождж, а зімою — снег ці адліга. Лавіць рыбу ў сне — таксама к непагадзі [1, с. 107]. Такія тлумачэнні выразна рэпрэзентуюць сімволіка-семантычную сувязь рыбы і вады. Прыведзеныя звесткі знайшлі сваё ўвасабленне і ў беларускіх фразеалагізмах: *Як рыба ў вадзе; Прапасці як рыба без вады; Бяда за бядою, як рыба за вадю; Рыба вады не баіцца; Дзіцяці патрэбна ласка, як рыбе вада*.

Сувязь рыбы з вадой часта разглядаецца як сакральны сімвал. Калі першыя хрысціяне праходзілі праз абрад хрышчэння ў рацэ ці возеры, яны былі на адным узроўні з рыбамі, як з вернікамі, таму для першых хрысціян рыба і стала сімвалам Хрыста. Па-лацінску новазвернутых у хрысціянства называлі *pisciculi* — ‘рыбкі’ [12, с. 365]. Як сакрэтны знак Хрыста рыба прысутнічала на пячатках і лампадах, некаторыя насілі рыбак з металу, каменя або шкла на шыі падобна да таго, як сёння носяць нацельныя крыжыкі. Нельга не адзначыць, што ў грэчаскай мове ініцыялы Ісуса Хрыста ў сукупнасці даюць слова *рыба*: *ἰχθὺς* — *Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ* (‘Ісус Хрыстос, Сын Божы, Выратавальнік’). Рыба была таксама сімвалам духоўнай ежы, алегорыяй прычашчэння, але потым была зменена на хлеб і віно [10, с. 407]; з’яўлялася атрыбутам Маці Боскай і некаторых святых, напрыклад, апостала Пятра, Святога Антонія Падуанскага, біскупа Ульрыхі і інш. Каб быў улоў, беларусы маліліся Аляксею — чалавеку Божаму, які пераплыў мора ў рэшаце. У яго дзень, трыццатага красавіка, пралі некалькі нітак для сеткі дзеля добрай лоўлі [12, с. 365].

Комплекс адзначаных уяўленняў пра сакралізацыю вобраза рыбы стаў падставай для яе становага асэнсавання і ў беларускай фразеалогіі. Так, беларускай мове, як і іншым славянскім, вядомы фразеалагізм *здаровы як рыба*, які рэпрэзентуе рыбу як эталон здароўя. Варта тут прыгадаць вядомае беларусам абрадавае дзеянне падчас Вербніцы, звязанае з ударам дубчыкам асвечанай вярбы, якое суправаджаецца ўстойлівай моўнай формулай *Не я б'ю, вярба б'е, за тыдзень — Вялікдзень. Будзь здаровы як вада і багаты як зямля!* У такім выпадку выразы *будзь здаровы як вада* і *будзь здаровы як рыба* з'яўляюцца сінанімічнымі, а рыба зноў жа выступае як прадстаўнік вады, як частка вады па метанімічнай суаднесенасці. Вядомы расійскі даследчык М. І. Талстой разглядае сімволіку рыбы як увасабленне цялеснага і духоўнага здароўя [10, с. 410].

Разам з тым рыба з'яўляецца амбівалентным сімвалам: яна ўвасабляе сабой не толькі здароўе, але і хваробу; не толькі нараджэнне, але і смерць. Так, напрыклад, верылі, што калі бачыш у сне жывую, буйную рыбу, то дзеці будуць жыць, а калі мёртвую або дробную — памруць або захварэюць. Дрэнным знакам было бачыць у сне рыбіна мяса, частавацца ім. Лавіць рыбу ў каламутнай вадзе — таксама да хваробы [1, с. 107]. Рыба выкарыстоўвалася як лекавы сродак: мазалі бяльмо на вачах жоўцю рыбы; ужывалі для лячэння гарачкі [12, с. 364]. Паказальнымі ў плане названых уяўленняў з'яўляюцца наступныя фразеалагізмы: *Здароў як рыба*; *Хаўкаць як рыба ў прыдыху*; *Добра як рыбе на пяску*.

Істотным элементам у раскрыцці сімволікі рыб з'яўляецца адсутнасць у іх гукавых праяў. Рыба праз сваю немату праяўляе сябе як хтанічны сімвал, з'яўляецца медыятарам паміж светам жывых і іншасветам. Менавіта немата збліжае іх з душамі памерлых або з дзецьмі, якія яшчэ не нарадзіліся. На Дзяды і Куццю рыба з'яўляецца адной з галоўных страў на памінальным стале. Згодна са звесткамі энцыклапедычнага слоўніка «Міфалогія беларусаў», душа памерлага чалавека можа ўвайсці ў рыбу і калі такую рыбу з'есці цяжарнай жанчыне, то душа можа перасяліцца ў яе дзіця і пражыць у ім цэлае жыццё [6, с. 415]. Нельга карміць рыбай дзяцей, пакуль яны не навучацца гаварыць, таму што будуць доўга нямымі. У рыб ператвараліся і чэрці, што ў навальніцу хаваліся ў ваду, іх таксама баяліся выкарыстоўваць у якасці ежы. Гэта адлюстравана ў такіх устойлівых выразях, як: *Тую рыбу не еш, што ў вадзе, — падавішся*; *Тую рыбіну не зловіш, што з вады зірыць*. Як слушна заўважыў даследчык А. В. Гура, сярод усіх жывёл толькі немата рыбы адлюстравана ў народнай свядомасці [3, с. 747]. Адзначаная акустычная характарыстыка рыбы адлюстравана ў наступных устойлівых выразях: *Маўчаць як рыба*; *Нямы як рыба*; *І рыба запела б, калі б голас мела*. Вядомы беларускі этнафразеалаг У. І. Коваль звязвае семантыку фразеалагізма *акунёў вудзіць (лавіць)* са смерцю. Сам фразеалагізм мае значэнне 'драмаць седзячы', 'спаць', але трэба

ўлічваць, што стан сну ў народнай духоўнай культуры асэнсоўваецца як своеасаблівая форма смерці. Сон таксама разумеецца як стан, пры якім душа пакідае сваё цела [4, с. 6–7].

Рыба суадносіцца з цяжарнасцю, плоднасцю, урадлівасцю. Лічылася, што калі цяжарнай жанчыне сніцца рыбка маленечка ці жаночага полу — будзе дачка, а калі мужчынскага (карась, лінь, шчупак і г. д.) — сын. Напрыклад, у казцы рыбу з’ядаюць царыца, кухарка і кабыла, у выніку чаго ўсе зацяжарылі і нарадзілі па сыну [6, с. 415]. Цікавай у гэтым плане нам падаецца прыказка *Як рыбіну злавіць — дзіця нарадзіць*.

Рыба адначасова з’яўляецца выразнікам мужчынскага і жаночага пачатку. Яе эратычная, фалічная сімволіка адлюстроўваецца ў выразе *рыбка з перцам* [3, с. 751]. Прафесар У. І. Коваль падрабязна разгледзеў фразеалагічны эўфемізм *есці рыбу*, які ўказвае непасрэдна на інтымныя адносіны паміж мужчынам і жанчынай. Алюзію на гендарныя стасункі ўтрымліваюць і наступныя выразы: *Калі няма рыб, добры і грыб; Чыя рака, таго і рыба; Жыць як рыба з вадой; Мы з табою як рыба з вадой*.

У старажытнасці сімвалам жанчыны была жаба, паколькі яна нарадзілася ў кропельках марской пены, з якой выйшла Афродыта. Рыба адлюстроўвае фрыгіднасць жанчыны, яе нявернасць і недаступнасць [12, с. 365]. Прыкладамі з’яўляюцца наступныя фразеалагізмы: *І жаба ў вадзе сядзіць, а не рыба; Рыбачыў, рыбачыў, а рыбы не ўбачыў* (пра недаступнасць жанчыны); *Каля рыбы хадзіў — рыбы нанюхаўся; Ціхая як рыба*.

Амбівалентнасць рыбы праяўляецца і ў яе суадносінах, з аднаго боку, з паняццямі навізны, падарунка, прыбытку, чагосьці вельмі жаданага, а з іншага боку — як чагосьці нявартага, нязначнага. Яна адначасова сімвалізуе як надзею на лепшае, так і штосьці малаверагоднае. Паводле беларускага народнага сонніка, бачыць у сне белую рыбу — атрымліваць сярэбраныя грошы; выгада, прыбытак у доме. Бачыць рыбу цёмную (акуня, шчупака, ліня, ментуза, пескара і інш.) — таксама грошы і прыбытак, але нязначныя. Калі бачыш свежую рыбу — пачуеш якую-небудзь навіну. Лавіць рыбу ў сне — да падарунка, а калі чапляеш яе шнуром — да даходу [1, с. 108]. Названыя ўяўленні знайшлі адбітак у наступных фразеалагічных адзінках: *Каб рыбу есці, трэба ў вадзе лезці; Калі важыў на рыбу, трэба важыць і на юшку; Рыба ў рацэ, ды (яшчэ) не ў руцэ; Біцца як рыба аб лёд; Лоўля рыбы ў мутнай вадзе; Хочаш, каб рыбу лавіў, ды не памачыўся; Вады не засіліш не паварушыўшыся, рыбы не зловіш не памачыўшыся*.

Цэлы шэраг прыкмет, павер’яў і абярэгаў звязаны з рыбалоўствам, напрыклад, каб улоў быў добрым, печ у доме засланылі віламі. Але ў беларускіх прыказках і прымаўках адлюстравана негатыўнае стаўленне да рыбалоўства. Яно выступае як увасабленне несур’ёзнага занятку чалавека: *Хто вудзіць, той нудзіць; Рыбы многа, хлеба мала; Рыба — хіба; Хто рыбу*

вудзіць, у таго хлеба не будзець; Хто рыбу вудзіць, гаспадаром не будзець; З вуды абед худы.

Такім чынам, аналіз беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам *рыба* і адпаведнага ім фрагмента народнай і хрысціянскай культуры дазволіў нам вылучыць асноўныя аспекты ў асэнсаванні вобраза рыбы ў калектыўнай свядомасці беларускага народа. У складзе прааналізаванага комплексу выслоўяў рыба перадае наступныя нацыянальна-культурныя канатацыі: вада, сакральнасць, здароўе, хвароба, смерць, немата, чалавечая душа, медыятар паміж светам жывых і іншасветам, уваскрэсенне, жаночы пачатак, фрыгіднасць, цяжарнасць, нараджэнне, фалічны сімвал, навізна, падарунак, прыбытак, жаданне, штосьці нязначнае, надзея, малаверагоднасць, несур'ёзны занятак.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі народны соннік / уклад. і прадм. У. Васілевіча. — Мінск, 1995.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. — Мінск, 1992.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. — Москва, 1997.
4. Коваль У. І. Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце. — Гомель, 1998.
5. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. — Т. 1–2. — Мінск, 1993.
6. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. — Мінск, 2011.
7. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. — Мінск, 1976.
8. Санько З. Ф. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. — Мінск, 1991.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. — Мінск, 1977–1982. — Т. 4.
10. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — Москва, 1995.
11. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Т. 11 / уклад. В. Л. Авілава [і інш.]; рэд. Г. А. Цыхун. — Мінск, 2006.
12. Kopaliński W. Słownik symboli. — Warszawa, 1990.
13. Proverbia et dicta. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / пад рэд. Н. А. Ганчаровай. — Мінск, 1993.